



Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə  
Institutunun  
aparıcı elmi işçisi,  
dosent, fəlsəfə üzrə  
fəlsəfə doktoru

## VIII Yazı

*Mühacirətdə, yəni 1920-ci illərdən başlayaraq qələmə aldığı əsərlərində milli ideoloq M.Ə.Rəsulzadənin sosial-demokratizm, sosializm, demokratiya anlayışlarına baxışları öz aktuallığını itirməmişdi. O, rus sosial-demokratizmi ilə marksizmin fərqlərini göstərməyə çalışmış, milli dövlətdə sosial məsələnin yerini izah etmiş, milli təsənüdcülük təlimini irəli sürmüşdü.*

*Sosial-demokratizm adı altında pərdələnərək fəhlə-kəndli sinfi formasında millətləri əsarət altında saxlayan Sovet rejiminə qarşı mübarizə aparən Rəsulzadə, bolşeviklərin Azərbaycana tətbiq etdiyi "sosializm" in iç üzünü açıb göstərirdi. O, yazırdı: "Azərbaycanda "sosializm" in zahirən "türkizm" üzərində qələbəsi təmin olunmuşdu. Rus bolşevizmi Azərbaycan millətçiliyi üzərində qələbəsini bayram edirdi. Yabancı totalitarizm yerli demokratiyaya qələbə çalmışdı. Lakin bu məsələnin, sadəcə, zahiri tərəfidir. Həqiqətdə isə mübarizə hələ bitməmişdir: Onun müqəddəratı müasir şəraitdə dünya miqyasında cərəyan edən böyük mübarizənin müqəddəratı ilə bağlıdır. Azadlıq və demokratiyanın son qələbəsi müqəddərsə, (buna qətiyyən şübhəmiz yoxdur) o zaman 1918-ci ilin 28 mayında hüquqi ifadəsini tapan milli Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi azadlıq və istiqlala yenidən qovuşacağı əlbəttə ki, həqiqət və müqəddərdir".*

Rəsulzadənin əsas məqsədi əsl demokratiya, sosial-demokrat təlimi ilə, sovetlərin "sosial-demokratiya", "demokratiya"sı arasındakı fərqləri ortaya qoymaq idi. "Rusiyada siyasi vəziyyət" məqaləsində o, bu fərqləri göstərir, bunun nəticəsində bolşeviklər arasında yaranmış ziddiyyətləri nümunə gətirirdi: "Kommunist firqəsindəki müxalifət eyni cinsdən deyildir. Bunlar bir tərəfdən Zinoviyev tərəfindən idarə olunan sollar, digər tərəfdən də Sokolnikov və Medvedyev kimi sağlar arasında müxtəlif fərqlərlə ayrılan çoxlu zümərəsindən ibarətdir. Bu müxaliflərə görə indiki idarə Rusiyayı sosializmə deyil, kapitalizmə aparır".<sup>2</sup> Rəsulzadə onların arasındakı fikir ayrılığını belə izah edirdi: "Sağlar deyirlər ki, dünyada sosializm qurmaqdan əl çəkməli, Avropa ilə əməkdaşlıq etməli, demokratiyaya doğru getməli, sollar deyir, Leninə qayıtmalı, bütün dünyanı sovetləşdirməli. Kommunist firqəsi bir tərəfdən həqiqi rus mənafeyini güdən sağlar, digər tərəfdən də beynəlmiləl inqilab iddialarından əl götürməyən sollar arasındakı çekişmələrə səhnə olmuşdur. Medvedyev və Zinoviyev qütbləri

arasında müxtəlif şəkil və xüsusiyyətlər daşıyan qruplar çoxalır. Bunlar arasında hakim bir vəziyyəti tutan qrup Stalin zümərəsidir".

Rəsulzadə Sovetlərin saxta "demokratiya" və "sosializm" təbliğatına baxmayaraq, qeyri-rus millətləri öz yollarından döndərə bilmədiyini yazırdı: "Bakıda toplanan Türkoloji Konqresin pantürkütlər tərəfindən istifadə olunmamasını təmin üçün yaxşı əməl sərf edilməsinə rəğmən yuxarıda adı çəkilən konqresdə "nə yapsalar da bizi böyük Türk kultür və mədəniyyəti yaratmaq əzmindən döndərəməzlər" mənasında söylənən hərəratli nitqlər iradını qadağan edə bilməmişlərdi".<sup>4</sup> Bu baxımdan Rəsulzadə inanırdı ki, sonda bolşevik dik-

nöqtəyi-nəzərlə də o, Rusiyanın milli-məhəlli muxtariyyətlər əsası üzərində qurulu qoşma cümhuriyyətlər (federasiyon) şəklində təsisinin şiddətlə əleyhinə idi".<sup>6</sup>1917-ci ildə bolşevik konqresi Lenin tərəfindən təklif olunan bu formulu "məramə müvafiq olarsa" qeydi ilə qəbul etmişdi. Yəni onlar demək istəmişdi ki, "bəli bir millət dövlətdən ayrılmaya belə haqlıdır. Yalnız

ma mərhələlərində bu ideyaya yeniləşmiş baxışları kimi dəyərləndirmək olar. Onun qəbul etmədiyi sosial-demokratiya sovetlərin yalançı, riyakar "sosializm" i idi. Sovetlərin ortaya qoyduğu yalançı "sosializm" və "demokratiya"nın mahiyyətini də açmaqdan geri qalmayan M.Ə.Rəsulzadə marksist sosial-demokratizmin isə müəyyən müddəalarını qəbul edib. Bu

diyi bəllidir. Bunun nəticəsidir ki, Rəsulzadə hətta mənəvi baxımdan bağlı olduğu İslamı belə sosial-demokratizmə zidd saymayıb. Əksinə, onlar arasında ideya yaxınlığı tapıb ortaya çıxarmağa çalışıb. **Prof. Şamil Qurbanov yazırdı: "Məhəmməd Əmin fəaliyyətinin ilk dövründə sosial-demokratlarla yaxın olub, sosializm ideyasının təsiri altında idi. Onun gizli imzalarının**

***Bu məqalə Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu, ilk cümhurbaşkanı, milli ideoloq Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin anadan olmasının 140 illik yubileyinə ithaf olunur.***

## Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Azərbaycan cümhuriyyəti



*dan biri də "sosialist" olmuşdur. Onlar cəmiyyəti inqilab yolu ilə dəyişdirmək, yeniləşdirmək istəyirdilər ki, bu da zamanın tələbindən doğurdu. Məhəmməd Əmin Müsavat fikrinin formalaşmasına və eyni adlı partiya yaranana qədər bu əqidə onda güclü idi".*

İkinci halda isə Rəsulzadə sosial-demokratizmi sosial məsələ kimi, ikinci plana salıb. Bu, o vaxt baş verib ki, Rəsulzadə sosial-demokrat ideya əsasında bir millətin azad, müstəqil ola biləcəyinə inanmayıb. Eyni zamanda anlayıb ki, Rusiya bolşevikləri sosial-demokratiya (bolşevizm) adı altında yeni bir imperiya qurmaq istəyirlər. Bu baxımdan müsavətçilik ideyasını ortaya ataraq milli davanı önə çəkən Rəsulzadə sosial-demokratizmi daha çox sosial nəzəriyyə kimi yanaşılıb. Bu nəzəriyyəyə görə isə sosial-demokratizm olduqunu kimi, bütün millətlər bərabər şəkildə sosial-iqtisadi rifaha, insan haqlarına sahib olmalıdır. Ancaq bundan öncə milli dava aparılmalı və hər bir millət ayrı-ayrılıqda ən azı muxtariyyət şəklində özünü idarə etməyə nail olmalıdır.

Üçüncü halda Rəsulzadə sosial-demokrat və milli məsələyə nisbətən bərabər şəkildə yanaşılıb. Milli demokratizmi istənilən ideyadan üstün tutmaqla yanaşı Rəsulzadə hesab edib ki, demokratik ölkədə faşizm, hitlerizm kimi mürtəce millətçiliyə də yol verilməməlidir. Milli demokratik cəmiyyətdə dövlətin vətəndaşları heç bir millidini ayrı-seçkilik olmadan bərabər şəkildə yaşamağıdır. Ancaq milli demokratik, ya da milli sosial dövlətdə də milli xüsusiyyətlər, milli mənlilik şüuru patriotluq anlamında hər zaman bir addım öndə olmalıdır. Burada nəzərdə tutulan milli mənlilik şüuru bütövlükdə toplumu bir tam olaraq görmək, onu milli sosial dövlət anlamında ayaq üstə tutmaqdır.

**XX əsrin ilk yarısında yaşamış M.Ə.Rəsulzadə sosial demokratiya, liberalizm/liberal-demokratiya cərəyanlarını və onların mahiyyətlərindən irəlilə gələn təlimləri (bolşevizm, menşevizm, faşizm, hitlerizm və b.) çox yaxşı bildiyi üçün, onlardan fərqlənən üçüncü yolu daha doğru gömüşdür. Belə ki, Rəsulzadə kommunizmə və liberalizmə, eləcə də onlardan törəyən ifrat təlimlərə qarşı milli təsənüdcülük, ya da milli həmrəylik təlimini irəlilə sürmüşdür.**

tətorluğu məhv olacaq. O, yazırdı ki, keçirdikləri çox acı təcrübələr nəticəsində birlik lüzumuna bütün mövcudiyətləri ilə qənaət gətirən bu millətlər nə lazımdır etməlidirlər: "Bunlar arasında Azərbaycan Cümhuriyyətinə və azəri türklərinin üzərinə düşən vəzifə də çox böyükdür".

Rəsulzadə "Milliyyət məsələsində bolşevik nəzəriyyə və əməliyyatları" əsərində milliyyətə bolşevizm arasındakı əsas ziddiyyətləri göstərməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, Vilson prinsiplərində xüsusi mövqə tutan "millətlərin öz müqəddəratlarını həlli səlahiyyətdar olduqları" prinsipi bolşevizmde heç bir zaman öz mahiyyətində müsbət bir qiymətə malik olmamışdır: "Onların nəzərində bu şüar təqib etdikləri məqsəd uğrunda istifadə etdikləri silahlardan biridir. Digər təbirlə, bu məsələ onlar üçün heç bir zaman bir məqsəd deyil, sadəcə bir vasitə və alət rolunu oynamışdır.... Milli mədəniyyətə müqabil Lenin "ümumdünya fəhlə hərəkatı və beynəlmiləl demokratiya mədəniyyəti"ni qoyurdu. Bu

bir şərtlə ki, bu ayrılma məramə müvafiq olsun". Rəsulzadə yazırdı: **"Məramə müvafiq olan ayrılmanın təqilidi isə bolşevik firqəsinə aiddir. Sonralar "bu təqdir" in miqyası da təyin olundu. "Təyini-müqəddərat" haqqı bir millətin ümumi heyətinə deyil, ancaq o millətin "proletariat" sinfinə məxsus olundu".<sup>7</sup> Rəsulzadə Azərbaycanın, Gürcüstanın da bu adla işğal edildiyini yazırdı: **"Gürcüstan və ya Azərbaycan fəhlələri guya "Sovet Rusiyasına ilhaq qərarı verdiklərindən" təbii ki, Moskva bolşevikləri elan etdikləri milliyyət prinsipini pozmadan bu məmləkətlərə gəlmələrdir".****

Ən azı üç müxtəlif dövrdə - çar Rusiyası, Azərbaycan Cümhuriyyəti və SSRİ (M.Ə.Rəsulzadənin də mühacirətdə olduğu dövr) zamanlarında sosial-demokratizmi dəyərləndirən M.Ə.Rəsulzadənin bu təlimə baxışlarında zamana görə kəskin fikir ayrılıqlarının olduğunu söyləmək mümkündür deyil. Düzdür, onun zaman-zaman bu təlimə baxışlarında müəyyən dəyişikliklər olub, bunu da daha çox Rəsulzadənin dünyagörüşünün formalaş-

müddəalar da cəmiyyətin sosial bərabərliyi, maddi rifahı ilə bağlı idi. Ona görə də Rəsulzadə insanların sosial bərabərliyini təmin edən bir təlim kimi, onu Cümhuriyyət dövründə qismən də olsa, həyata keçirməyə çalışılıb.

Ümumilikdə, Rəsulzadənin sosial-demokratizmə, sosializmə baxışlarını üç yöndən qiymətləndirmək olar. Birinci halda o, sosial-demokratizmi digər ideyalardan üstün tutub, insanların və millətlərin azadlıqlarının sosializmin beynəlmiləl qələbəsi ilə mümkün olacağına inanmışdır. Onun fikrincə, bütün millətlərin fəhlə-kəndli sinfinin bərabər şəkildə mübarizəsi nəticəsində ayrılıqda götürülmüş bir millətin azadlığı da reallaşa bilər. 1911-1912-ci illərə qədər Rəsulzadə də bu fikrin hakim olduğunu görmək mümkündür. Düzdür, o, bəzən bunun özünə də tərəddüdlə yanaşılıb. Hətta boş məhculüq içərisində sosial-demokratizmə söykəndiklərini də etiraf edən Rəsulzadənin bütün bunlarla yanaşı müəyyən bir dövrdə ən çox sosial-demokratizmə üstünlük ver-